

Πώς ν' απαλλαγούμε από το μαρξισμό;

Ο Μισέλ Φουκώ, σε μια συζήτηση που είχε με το Γιαπωνέζο φιλόσοφο Γιουσιμότο, η οποία δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1978, θέτει πολύ σοβαρά την προκλητική ερώτηση: Πώς ν' απαλλαγούμε απ' το μαρξισμό; Ο σκοπός του μ' αυτό δεν είναι φυσικά να συμπαραταχθεί μ' εκείνους που επιθυμούν να συμφιλιωθούν με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και έτσι ν' αποστασιοποιηθεί από κάθε κριτική σκέψη. Απεναντίας, σκοπός του είναι να διερευνήσει τα εμπόδια τα οποία ο μαρξισμός μπορεί να βάλει στην πορεία του ανθρώπου προς τη χειραφέτηση και την απελευθέρωση. Μ' αυτό το πνεύμα προβάλλει τρεις κύριες αντιρρήσεις απέναντι στο μαρξισμό. Κατά πρώτο λόγο, τον καταλογίζει ότι περιορίζει την πολιτική φαντασία με το να καταπνίγει πολυάριθμες εμπειρίες υποκειμένων, υποχρεώνοντάς τα στη σιωπή. Κατά δεύτερο λόγο, τον κατηγορεί ότι χρησιμοποιεί έναν εξαναγκαστικό μεσσιανισμό, ο οποίος συσκοτίζει το μέλλον. Και τρίτο, επισημαίνει στο μαρξισμό τον άκαμπο και καταπιεστικό του χαρακτήρα, που εκφράζεται μέσα από την αντίληψή του για το κόμμα και το κράτος.

Απέναντι σε επιθέσεις τόσο συμπαγείς και καθολικές θα είχε ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ο μαρξισμός δεν υπήρξε ποτέ μονολιθικός. Απεναντίας, γνώρισε τις πιο ποικίλες αιρέσεις και σχίσματα ή, όπως λέει και ο Ερνστ Μπλοχ, είχε πάντοτε στους κόλπους του ψυχρά και θερμά ρεύματα. Όμως ο Φουκώ δεν ήταν, φυσικά, ένας άνθρωπος που αγνοούσε όλ' αυτά. Εκείνο στο οποίο στρέφει την προσοχή του σ' αυτή τη συζήτηση είναι οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται ο μαρξισμός στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Τα βέλη της κριτικής του στρέφονται, πέρα από τα κείμενα, ενάντια στις κατευθύνσεις, στις πρακτικές και τους θεσμούς που αποτελούν τροχοπέδη στους αγώνες των καταπιεσμένων και των εκμεταλλεζόμενων. Δε λέει ότι πρέπει ν' απορρίψουμε το μαρξισμό, αλλά ότι πρέπει να κάνουμε έναν ιστορικό απολογισμό του μαρξισμού. Αυτό που τον ενδιαφέρει δεν είναι να εξακοντίσει καινούριους μύδρους ή αφορισμούς εναντίά του (στο μαρξισμό ή τους μαρξισμούς), αλλά να κάνει μια ακριβή διάγνωση για το ρόλο που παίζει ο μαρξισμός στη δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης ως πολιτιστική και πολιτική οντότητα. Αυτός είναι ο λόγος που πρέπει ν' αντιληφθούμε ότι η πρώτη ερώτηση του Φουκώ κρύβει μέσα της μια δεύτερη: Γιατί θα πρέπει ν' απαλλαγούμε απ' το μαρξισμό; Ποιες είναι οι βαθύτερες αιτίες που μας αναγκάζουν να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με το σύμπλεγμα των

Ο J.-M. Vincent είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris VIII. Η Συντακτική Επιτροπή τον ευχαριστεί για την παραχώρηση του άρθρου του στην ΟΥΤΟΠΙΑ.

πολιτικών και πολιτιστικών δεδομένων του μαρξισμού. το ζήτημα δεν έχει άμεσες ηθικές προεκτάσεις. Είναι μάλλον ένας τρόπος να καταδειχτεί η ανάγκη ν' αναλύσουμε σε βάθος το μαρξισμό στην πολύπλευρη πραγματικότητά του. Ο Φουκώ, με τον τρόπο προσέγγισης που προτείνει, δεν επιδιώκει να εξαφανίσει το μαρξισμό από την Ιστορία, να τον περάσει από τη ζυγαριά —κέρδη και ζημιές—, αλλά να τον κάνει να χρησιμεύσει στο σημερινό κόσμο μέσα από το έργο της αποδόμησής του, που διενεργείται πάνω σ' αυτόν.

Η εργασία που έχει να επιτελεστεί είναι ταυτόχρονα κριτική και εποικοδομητική. Πρόκειται για την ανάδειξη των συνθηκών εμφάνισης ενός καινούριου συμπλέγματος πολιτικο-πολιτιστικών δεδομένων με θετική φορά. Προς το παρόν είμαστε πολύ μακριά από έναν τέτοιο προσανατολισμό. Πολλοί απ' αυτούς που ακολούθησαν το μαρξισμό τον έθεσαν απλώς σε δημόσια κριτική, αισθανόμενοι ένοχοι που πίστεψαν σ' αυτόν. Άλλοι, οι οποίοι εμμένουν στη μαρξιστική θεωρία, προσπαθούν απλώς να προσαρμοστούν απορρίπτοντας από το «σώμα του μαρξισμού» αυτό που τους φαίνεται αναξιόπιστο και απαρχαιωμένο προς το παρόν. Πρέπει να το πούμε ξεκάθαρα: Αυτός ο αποπροσανατολισμός αφήνει ανοιχτό το δρόμο σε μια απ' ευθείας επιχείρηση εξάλειψης του παρελθόντος που διαμορφώθηκε κάτω απ' την επίδραση του μαρξισμού, με το πρόσημα της σατανοποίησης του, και μιας ψευδο-ιστορικότητας που στοχεύουν εμφανώς στην εδραίωση της άποψης ότι η παρούσα κοινωνία είναι ένας τελικός ορίζοντας, αξεπέραστος, και ότι η ιστορία ως προς το ουσιαστικό της μέρος έχει τελειώσει. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, ο μαρξισμός, στις διάφορες παραλλαγές του, πρέπει να θεωρηθεί ως μια εκτροπή της νεωτερικότητας και πιο συγκεκριμένα, ως μια υπέρμετρη, ανεξέλεγκτη και παρασιτική ανάπτυξη των γραφειοκρατικών τάσεων και του κρατισμού στο σύγχρονο κόσμο. Προκύπτει, μάλιστα, στην πράξη, από ένα συνδυασμό του δογματικού αντι-καπιταλισμού ορισμένων ομάδων διανοουμένων και ενός περισσότερο ενστικτώδους αντι-καπιταλισμού των εργατικών μαζών. Στο βιβλίο του *Το παρελθόν μιας ανταπάτης*, ο Φρανσουά Φυρέ αποδίδει, πολύ χαρακτηριστικά, μεγάλη σημασία για τη γέννηση του μαρξισμού στο μίσος του αστού, συνεπώς σε αντιδράσεις ευρύτατα ανορθολογικές —για να μην πούμε παράλογες. Πράγμα, δηλαδή, που του επιτρέπει να αποσιωπήσει όλο τον όγκο της κριτικής εργασίας στο έργο του Μαρξ και αυτή ακόμα την έξοχη διανοητική περιπέτεια που υπήρξε το εγχείρημα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

Παρόλ' ταύτα, το ζήτημα του ολοκληρωτισμού ή της εκτροπής προς τον ολοκληρωτισμό είναι το κύριο ζήτημα που τίθεται απ' όλους όσους θέλουν να απαγορεύσουν ή να διαγράψουν κάθε αποστασιοποιημένη έρευνα ή κριτική του μαρξισμού ως πολιτικο-πολιτιστικό συμπλέγματος. Κάποιες αναμφισβήτητες αναλογίες ανάμεσα στις πρακτικές του ναζισμού και του φασισμού, απ' ενός, και αυτές των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», απ' ετέρου, χρησιμοποιούνται, σκόπιμα, μόνο για ν' αποσιωπήσουν τις ουσιαστικές διαφορές που χωρίζουν τα φασιστικά καθεστώτα και εκείνα που δηλώνουν ότι εμπνέονται από τον κομμουνισμό. Η φρίκη που έχουν προκαλέσει τα ολοκαυτώματα και από τις δυο πλευρές (Γκούλακ και Λουβίτς) χρησιμοποιείται ως μέσο αντικατάστασης της απαραίτητης ανάλυσης της πολιτικής και κοινωνικής ανέλιξης δύο ανομοιογενών συστημάτων, με απόψεις αφελείς και απλουστευτικές. Ο ναζισμός και ο κομμουνισμός σοβιετικής ταυτότητας μπορούν έτσι να παρουσιαστούν σαν δίδυμα αδέρφια, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την επιθυμία τους να καταστρέψουν την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Έτσι, οι συγκρούσεις του 20ού αι-

ώνα μπορούν να αναχθούν όλες στη μάχη για την υπεράσπιση της Δημοκρατίας. Χρειάζεται να υπενθυμίσουμε άραγε ότι ο φασισμός και ο ναζισμός χαρακτηρίζονται όχι μόνο από την αντίθεσή τους προς τη δημοκρατία, αλλά και από το άσβεστο μίσος τους απέναντι στο εργατικό κίνημα; Τα πρώτα θύματά τους, αμέσως μόλις καταλάβουν την εξουσία είναι, όντως, τα στελέχη και οι οπαδοί των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων, οι συνδικαλιστές και τα μέλη των εργατικών οργανώσεων. Βέβαια, μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι η Σοβιετική Ένωση του Στάλιν δε δίστασε να συνεργαστεί με τη χιτλερική Γερμανία και ότι μετά τη νίκη του 1944-1945 εγκατέστησε αυταρχικά-γραφειοκρατικά καθεστώτα στην Ανατολική Ευρώπη. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε, παρόλληλα, ότι η αντιφασιστική πάλη εκατομμυρίων σοσιαλιστών και κομμουνιστών αγωνιστών συνεισέφερε αποτελεσματικά στη διεύρυνση της σφαιράς των δημοκρατικών δικαιωμάτων στη Δυτική Ευρώπη.

Είναι, επομένως, ανακριβεία να ισχυριστούμε ότι ο κομμουνισμός, ως αναπόσπαστο μέρος του πολιτικο-πολιτιστικού συμπλέγματος του μαρξισμού, είχε ομοιόμορφα τις επιδράσεις του ολοκληρωτισμού. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, οι κομμουνιστές, όπως και οι σοσιαλιστές, είχαν αποφασιστική συμμετοχή σε μια κοινωνική μεταρρύθμιση ευρείας κλίμακας, στην προοδευτική οικοδόμηση δηλαδή του κοινωνικού κράτους, στο οποίο οφείλονται κοινωνικές αλλαγές μεγάλης σπουδαιότητας. Πράγματι, η διεύρυνση και η ουσιαστική κάλυψη της κοινωνικής πρόνοιας ενάντια στην ασθένεια, τα ατυχήματα και τη διακοπή της εργασίας έχουν βαθύτατα επηρεάσει τη στάση ζωής των μισθωτών και γενικότερα των λαϊκών στρωμάτων. Όταν έχει εξασφαλίσει κάποιος μια στοιχειώδη σιγουριά στη ζωή του, με δυσκολία γίνεται έρμαιο των καταστάσεων και δε δέχεται αδιαμφισβήτητα τους εξαναγκασμούς μέσα και έξω από την εργασία. Ελπίζει σε ένα επίπεδο ζωής πιο αξιοπρεπές και σε συνθήκες λιγότερο σκληρές (κατοικία, μετακινήσεις, εκπαίδευση κ.λπ.). Πολλές κριτικές έχουν διατυπωθεί, είναι γεγονός, ως προς το ότι το κοινωνικό κράτος στηρίζεται πάνω σ' ένα συμβιβασμό των κοινωνικών εταίρων και στην ενσωμάτωση των εργατικών οργανώσεων στους πολιτειακούς θεσμούς. Όμως, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι αυτός ο συμβιβασμός δεν έχει γίνει χωρίς αγώνες και ότι οι πολιτικές της επέκτασης των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι, εν μέρει, η απάντηση στο «σοκ» που προκάλεσε η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 (στο φόβο δηλαδή της εξάπλωσης επαναστατικών κινήματων μετά τους δύο παγκόσμιους πολέμους). Το κράτος-πρόνοιας, λοιπόν, μακριά από το να είναι, κατ' αυτή την έννοια, μια «φυσική» εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, εμφανίζεται ως το αποτέλεσμα των ριζικών αλλαγών που συντελέστηκαν στις σχέσεις της μισθωτής εργασίας (μορφές μισθού, επέκταση έμμεσου μισθού) μέσα από την *πάλη των τάξεων*, όσο παραμορφωμένη κι αν εμφανίζεται αυτή η τελευταία από τη διαμεσολάβηση των εργατικών οργανώσεων.

Απεναντίας, αυτό για το οποίο μπορεί να κατηγορηθεί κανείς τις εργατικές οργανώσεις μαρξιστικής έμπνευσης, είναι το ότι δε στάθηκαν ικανές να προωθήσουν το συμβιβασμό πιο πέρα, ως το σημείο να μπορούν να θέσουν υπό αμφισβήτηση αυτή την ίδια τη μισθωτή εργασία και τις εργασιακές σχέσεις μέσα από μια καινούρια αγωνιστική δυναμική. Παγιδεύτηκαν στο θεσμικό παιχνίδι που καθόριζε το κράτος, σαν να επρόκειτο ο συμβιβασμός να εξελιχθεί από μόνος του και να γίνει ικανός να ξεπεράσει τα όριά του. Με άλλα λόγια, δοκίμασαν να περιορίσουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό μέσα στους μηχανισμούς της αντιπροσώπευσης —πολιτικής και κοινωνικής— υπό την αιγίδα του κράτους και της ορ-

γάνωσης των εξουσιών του. Έγιναν, έτσι, μέρος της δημόσιας δύναμης επιβολής της τάξεως, ώστε να μην ενδιαφέρονται για την ανατροπή των σχέσεων εξουσίας στους κόλπους της κοινωνίας (σχέσεις εργασίας, φύλου κ.λπ.).

Ακόμα και τα κομμουνιστικά κόμματα που δεν μπόηκαν ποτέ ολοκληρωτικά μέσα σ' αυτό το παιχνίδι, εξαιτίας της προσχώρησής τους στη Σοβιετική Ένωση, δεν προχώρησαν πέρα απ' αυτά τα πλαίσια. Δεν πρέπει βέβαια να μας εκπλήσσει αυτό το γεγονός, μιας και η ίδια η Σοβιετική Ένωση είχε ενσωματωθεί στο παγκόσμιο σύστημα, αφού είχε ρυθμίσει τις σχέσεις της, όχι χωρίς τριβές βέβαια και αντιθέσεις, με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Δυτική Ευρώπη. Η ισορροπία του τρόμου (πυρηνική αποτροπή) εξασφάλιζε σε κάθε «μπλοκ» τη βεβαιότητα ότι δε θα υπήρχαν μετωπικές συγκρούσεις, ως προς αυτό που αποτελούσε τη δική του σφαίρα επιρροής, από τα μέλη του αντίθετου στρατοπέδου. Ταυτόχρονα, υπήρχε κάποιο περιθώριο για τις δύο μεγάλες δυνάμεις να τροποποιήσουν τις δεδομένες σχέσεις μέσα από τον οικονομικό ανταγωνισμό, τα εξοπλιστικά προγράμματα και την επιρροή τους στις χώρες του τρίτου κόσμου. Δεν υπήρχε, επομένως, μια σταθερή κατάσταση, αλλά μια δυναμική εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα και οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι αυτή η δυναμική καθοριζόταν εμφανώς και κατά κύριο λόγο από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η Σοβιετική Ένωση αποδεχόταν απλώς τους κανόνες ενός παιχνιδιού που δεν έλεγχε, ιδίως στο οικονομικό επίπεδο. Μακροχρόνια δεν μπορούσε παρά να βγει χαμένη και να παρασύρει έτσι σε όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες τα κομμουνιστικά κόμματα.

Έτσι, είναι καταχρηστικό να βλέπουμε στις αντιπαράθεσεις του «ψυχρού πολέμου» (ιδίως μετά το θάνατο του Στάλιν) μια πάλη ανάμεσα σε άσπονδους εχθρούς που δεν έχουν τίποτε κοινό μεταξύ τους. Η Σοβιετική Ένωση και οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αφήθηκαν να παρασυρθούν στη λογική του δυτικού καταναλωτισμού και στόχευσαν ακόμα να φτάσουν διαδοχικά στο επίπεδο ζωής της Δύσης. Οι ολοκληρωτικές πρακτικές της πολιτικής κινητοποίησης έχασαν, μέσα σ' αυτό το κλίμα, την αποτελεσματικότητά τους και την αξιοπιστία τους. Αν κάποιος έβαζε ως σκοπό να εξομοιωθεί με τις δυτικές χώρες, χρησιμοποιώντας τις δικές τους μεθόδους και την τεχνολογία τους, για να φτάσει τελικά σ' έναν τρόπο ζωής παρόμοιο με το δικό τους, ομολογούσε έτσι έμμεσα την υπεροχή τους. Και ένας τέτοιος μιμητισμός δεν μπορούσε παρά να ενσπείρει την αμφιβολία στις λαϊκές μάζες για το βάσιμο και την προοπτική του κομμουνισμού, ως κοινωνικού συστήματος εκ διαμέτρου αντίθετου με το καπιταλιστικό.

Τα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» υιοθέτησαν, κατά συνέπεια, στάσεις εντελώς αντιφατικές. Διότι από το ένα μέρος υποστήριζαν την ιδιαιτερότητά τους απέναντι στις δημοκρατίες δυτικού τύπου, χρησιμοποιώντας στην ανάγκη και καταπιεστικές πρακτικές, και από το άλλο μέρος έκαναν σταδιακά παραχωρήσεις στις μάζες και βούλιαζαν, τα ίδια, στην παγίδα των οικονομικών συμφωνιών με τη Δύση (δάνεια) και στη διαφθορά (τέλος του μπρεζνιεφισμού). Σε τελική ανάλυση, δεν μπορούσαν να 'ναι όλ' αυτά παρά μια παγίδα για ηλίθιους, γιατί οι ειλικρινείς οπαδοί του «υπαρκτού σοσιαλισμού» θα ήταν χαμένοι από χέρι και θα αντιμετώπιζαν κρίση συνείδησης, ενώ οι διεφθαρμένοι θα γλιστρούσαν όλο και περισσότερο στη διαφθορά. Τη στιγμή ακριβώς που θα 'πρεπε να μετασηματιστεί για να ζήσει, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» έγινε μη εξελίξιμος.

Αυτή η απροσδόκητη τροπή —εκ πρώτης όψεως παράδοξη— στην πορεία των περισσότερων χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», μετά από δεκαετίες ύπαρξής τους, μας οδηγεί εξάλλου στο να αναρωτηθούμε αν πράγματι αντιπροσώπευαν μια ρήξη με τον παλιό κόσμο τον οποίο υποτίθεται ότι θα άλλαζαν. Η Οκτωβριανή Επανάσταση δίχως άλλο ήταν κάτι περισσότερο από ένα πραξικόπημα ή μια δικτατορία μπλανκιστικού τύπου, αν υπολογίσουμε το τεράστιο μαζικό κίνημα που έλαβε μέρος σ' αυτή και καθόρισε την εξέλιξή της. Δεν πρέπει όμως ν' αποσιωπήσουμε και το γεγονός ότι περιελάμβανε στοιχεία «παθητικής επανάστασης», για να μεταφέρουμε και να μεταχειριστούμε μια ορολογία που οφείλουμε στον Γκράμσι. Η ασφυκτική κηδεμονία του κόμματος πάνω στα Σοβιέτ γρήγορα τους αφαίρεσε κάθε αυτονομία και το στρατιωτικό πνεύμα που εφαρμόστηκε σ' όλες τις κοινωνικές διαδικασίες, κατά τη διάρκεια ενός αιματηρού εμφύλιου πολέμου, προκαθόρισε απλώς τις μετέπειτα επαναστατικές εξελίξεις. Και ακόμα οι ηγετικοί κύκλοι του μπολσεβικισμού αναγόρευαν το μονοπωλιακό έλεγχό τους πάνω στην κρατική εξουσία ως το μόνο κριτήριο επιτυχίας της επανάστασης, πράγμα που τους έκανε τυφλούς απέναντι στα καταστρεπτικά αποτελέσματα που είχαν ορισμένες πρακτικές τους. Τα κρατικά μονοπώλια, ο τείλορισμός, η πειθαρχία στην εργασία και η υποταγή στις διαταγές της ιεραρχίας, τα οποία κληρονομήθηκαν από τον «πολεμικό κομμουνισμό», μετατράπηκαν σε εργαλεία οικοδόμησης του σοσιαλισμού, πράγμα που σημαίνει ότι έπρεπε να στηριχτούν στην παθητικότητα των εργατών, δηλαδή αυτών που υποτίθεται ότι ήταν οι κυριότεροι οικοδόμοι του σοσιαλισμού. Οι μπολσεβίκοι, με επικεφαλής τον Λένιν, πίστευαν ότι θα μπορούσαν να υπερνικήσουν αυτή την αντίφαση με μια μορφωτική επανάσταση που θα μετέτρεπε σιγά σιγά τους παθητικούς εργάτες σε ενεργούς διαχειριστές. Όμως, αν υπήρξε μια μορφωτική επανάσταση, αυτή ήταν μια μορφωτική επανάσταση γραφειοκρατική, που κατέλαβε το κόμμα και όλες τις παράλληλες οργανώσεις και έφερε ως ένα σημείο παροξυσμού την υπερνίκηση των συστημάτων διεύθυνσης και υποταγής στην εργασία. Ο σταλινικός κομμουνισμός, αυτός του διευρυνόμενου προγραμματισμού και της επανάστασης από την κορυφή, στις πόλεις και την ύπαιθρο κατάφερε να δημιουργήσει ένα σύστημα εργασίας μοναδικό, όπου ο αυθορμητισμός αποκλειόταν μεν αλλά και προσέφευγαν σ' αυτόν ταυτόχρονα για σκοπούς που επιβάλλονταν στα άτομα από τα πάνω. Έτσι, ο κρατικός εξαναγκασμός όφειλε να συνδυάζεται με ηθικές παραινήσεις για δράση, του τύπου «κοινό αγαθό» ή «οικοδόμηση του σοσιαλισμού», που ερχόντουσαν σε αντίθεση με τα προνόμια μιας «ελίτ» μειωμένης υπόστασης και αξιοπιστίας, καθώς και με παραινήσεις υλικής μορφής που δεν έπειθαν, καθώς δεν είχαν σημαντική επίπτωση στην πραγματική ποιότητα ζωής. Οι μισθωτοί εργάτες στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» ήταν αναγκασμένοι να πωλούν και να εκτιμούν την εργατική τους δύναμη κάτω από συνθήκες ανώμαλες, ως επί το πλείστον, (καλυμμένη αγορά εργασίας, ανααιρούμενη μερικά από τον προγραμματισμό) και ανορθολογικές (επιδόματα ιεραρχίας, αποσύνδεση ανάμεσα σε παρεχόμενες υπηρεσίες και αποδοχές).

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια βρισκόμαστε μπροστά στο εξής παράδοξο: να αντιτίθενται οι θεσμοί και οι δομές του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στους νόμους του καπιταλισμού, χωρίς να ανοίγουν μια ρεαλιστική προοπτική για το ξεπέρασμά τους. Έτσι, αυτό που πρέπει να αμφισβητηθεί είναι λιγότερο μια «Κομμουνιστική Ουτοπία» ολοκληρωτικού τύπου απ' ό,τι μια «αφηρημένη ουτοπία» ενός καπιταλιστικού πανομοιότυπου χωρίς τα «ελαττώμα-

τα» ούτε και τις «αρετές» του. Ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» ήταν κατά βάθος μια ξεστρατισμένη αναπαραγωγή του κόσμου του οποίου σκόπευε να γίνει ο νεκροθάφτης, αλλά και του ορίζοντα του οποίου δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει. Η ιδεολογία του, «ο μαρξισμός-λενινισμός», δεν αποτελούσε μια ριζοσπαστική τομή προς τις νοοτροπίες που πίστευε ότι πολεμούσε. Ούτε και βάραινε το ρήγμα του με τους αστούς διανοούμενους, που ήταν προσκολλημένοι στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, όσο και με τον αναθεωρητισμό των σοσιαλιστικών κομμάτων. Είχε όλα τα χαρακτηριστικά μιας «κοσμοθεωρίας» που αναπαριστά τον κόσμο μ' ένα σύνολο από τυποποιημένες, πομπώδεις παραστάσεις σε σχέση με τις ακριτικές, αυθόρμητες τέτοιες που συναντά κανείς σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα. Ο μαρξισμός-λενινισμός ήταν σίγουρα μια δογματική κατασκευή προορισμένη να δικαιολογήσει ένα σύστημα εξουσίας, αλλά το πιο σοβαρό ήταν ότι συγκροτούσε ακριτικές απόψεις για τις κοινωνικές πρακτικές και για το μέλλον της κοινωνίας. Συντηρούσε μια πραγματική λατρεία της εργασίας και της βιομηχανικής κοινωνίας και ταυτόχρονα διέδιδε έναν προλεταριακό μεσσιανισμό θρησκευτικής υφής. Μέσω αυτών των δύο φετιχοποιούσε και μεταμόρφωνε τις εργασιακές σχέσεις, αιχμαλωτίζοντας ένα μέρος των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη μέγγλη της εμπορευματοποίησης και της ενίσχυσης της αξίας, χωρίς να προσπαθεί να κατανοήσει τις συνέπειες του εγκλωβισμού της πρακτικής των ανθρώπων μέσα στις σχέσεις της μισθωτής εργασίας (ιδίως τη δυνατότητά σου να ενεργείς μόνο μέσα απ' τη σχέση σου εργασίας - εμπορεύματος). Για τους μαρξιστές-λενινιστές, οι κοινωνικές σχέσεις είχαν ήδη τοποθετηθεί κάτω από τον αστερισμό της θετικής φοράς ανάπτυξης, από το γεγονός ότι οι εργάτες συνασπίζονταν για να υπερασπίσουν την εργατική τους δύναμη και οργανώνονταν για να υποδηλώσουν την παρουσία τους στο πολιτικό επίπεδο. Άφηναν στη σκιά το πλέγμα των σχέσεων υποταγής και εξουσίας μέσα στις οποίες τα στρώματα των εκμεταλλεζόμενων στρωμάτων θα μπορούσαν να τοποθετηθούν, δηλαδή τις μορφές εκείνες της υποταγής και της υποτέλειας που αποτελούν τα μεγαλύτερα εμπόδια στις απελευθερωτικές πρακτικές. Ήταν, κατά κάποιον τρόπο, σαν να προϋπέθεταν ότι οι τρόποι της ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας δεν είχαν κανένα πρόβλημα και δε χρειαζόντουσαν κι αυτοί οι ίδιοι ν' αλλάξουν μέσα από την πορεία σύνθετων διαδικασιών.

Δέσμιος αυτής της παραμέλησης, ο μαρξισμός-λενινισμός (όπως και πριν απ' αυτόν ο μαρξισμός της Δεύτερης Διεθνούς) δεν υπήρξε τίποτε περισσότερο από συνεχείς ταλαντεύσεις ανάμεσα σε μια ιδεολογική διαχείριση του παρόντος και σε μια τυφλή προβολή προς το μέλλον. Έτσι, δεν μπορούσε παρά να είναι μια αντιγραφή, σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία δρούσε, και κατά συνέπεια αναπόσπαστο μέρος αυτού που ο ίδιος φανταζόταν ότι κατάγγελλε. Αυτός είναι ο λόγος που δεν αρκεί πια να θέλει κανείς σήμερα να εξυγιάνει το μαρξισμό ή τους μαρξισμούς από τη σκουριά τους. Πρέπει, ακόμα κι αν αυτό φαντάζει σε μερικούς σαν ιεροσυλία, να τους κριτικάρει ως συστατικά μέρη αναπαραγωγής των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων. Σήμερα ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» δεν αποτελεί παρά μια φθίνουσα αξία και θα δοκιμάζε κανείς τον πειρασμό να μη βλέπει σ' αυτόν παρά μια ιστορία που ανήκει στο παρελθόν, αναδρομικής σημασίας. Όμως καθόλου δεν πρόκειται για μια τέτοια περίπτωση, διότι οι μορφές αποσύνθεσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συμβάλλουν στο να ξαναφτιάξουμε ή να ξαναδιαμορφώσουμε τις σύγχρονες κοινωνίες σε παγκόσμια κλίμακα. Το πολιτικο-πολιτιστικό σύμπλεγμα του μαρξι-

σμού (θεσμοποιημένο κίνημα, ιδεολογίες κ.λπ.), που πνέει τα λούσθια, πρέπει να αναλυθεί και να περάσει από κριτική θεώρηση, ως προς τις συνέχειες και τις ασυνέχειές του με το παρελθόν, για να αποκαλυφθεί κάθε τι που του επιτρέπει ακόμα και τώρα να συσκοτίζει τον ορίζοντα και να επιδρά αρνητικά στο μέλλον. Για να μπούμε στην τρίτη χιλιετία, δεν είναι αδιάφορο το να ξέρουμε αν το κριτικό πνεύμα θα αφεθεί να καταποντιστεί από τη νοσταλγία του «παλιού καλού καιρού» (αυτού της χαμένης αθωότητας των πρώτων χρόνων του εργατικού κινήματος) και από την ανίσχυρη ηθική διαμαρτυρία ενάντια σ' έναν καπιταλισμό όλο και πιο αρπακτικό ή εάν, απεναντίας, θα προσπαθήσει να ρίξει καινούριο φως στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, ως αναπόσπαστα μέρη κοινωνικών και πολιτιστικών διαδικασιών του παρόντος.

Το έργο είναι κάθε άλλο παρά εύκολο· και θα πρέπει να το πούμε καθαρά από την αρχή ότι δε γεννάται ζήτημα να σβήσουμε απλώς το παρελθόν, διότι οι οξυδερκείς και ελπιδοφόρες κριτικές αναλύσεις δεν έλειψαν ποτέ από τους μαρξιστές στους πιο διαφορετικούς τομείς. Οι μαρξιστές πέρασαν σ' αυτό τον αιώνα αφήνοντας πίσω τους βαθιά ίχνη. Συχνά μοιάζουν με τραυλίσματα ή με διαισθήσεις χωρίς επεξεργασία, που έρχονται να διακόψουν τον ειρμό ενός λόγου πολύ κλειστού και ομοιόμορφου, έχουν όμως το σημαντικό πλεονέκτημα να οδηγούν σε μονοπάτια απρόβλεπτα. Δεν υπάρχει μοναξιά στην κριτική σκέψη, ιδίως αν θέλουμε να θυμηθούμε ότι ο ίδιος ο Μαρξ μπορεί να μας υπάξει καταφύγιο και να μας προσφέρει μεγάλη βοήθεια ενάντια στο μαρξισμό. Ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα ο Ζωρζ Σορέλ, νιώθοντας μεγάλη απέχθεια απέναντι στο δογματισμό των «ορθόδοξων μαρξιστών», συνιστούσε μια «επιστροφή στον Μαρξ», για να ξεπεραστούν τα πολιτικά και θεωρητικά αδιέξοδα. Δεν πρέπει όμως πάνω σ' αυτό να υπάξει κάποια παρεξήγηση. Αν πρόκειται να ξαναγυρίσουμε στο έργο του Μαρξ, δεν είναι ούτε για να μας δώσει απαντήσεις πριν του θέσουμε καινούριες ερωτήσεις, ούτε για να μας προσφέρει ένα πλαίσιο αναφοράς αμετάβλητο και ασφαλές. Το έργο του Μαρξ πρέπει να εξεταστεί με τρόπο εικονοκλαστικό, τολμηρό και χωρίς να του παραχωρήσουμε ιδιαίτερα προνόμια. Πράγματι, ο Μαρξ δεν μπορεί να θεωρηθεί εντελώς αθώος για τα λοξοδρομήματα του μαρξισμού. Υπάρχει σ' αυτόν, όπως λέει ο Αντόρνο, ένας «λανθάνων θετικισμός», που εμφανίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις με μια υπερεκτίμηση της επιστημονικής γνώσης και με την τάση να αναγορεύει την εργασία σε ένα είδος «φυσικής» αναφοράς της θεωρίας της αξίας (ενώ σε άλλες περιπτώσεις αναλύει την εργασία ως κοινωνική σχέση). Απ' αυτό το σημείο και πέρα ήταν πολύ δελεαστικό για τους μαρξιστές να χτίσουν έναν επιστημονικό σοσιαλισμό και να αναγορεύσουν την εργατική τάξη, που προσέφερε την εργασία, στον παράγοντα εκείνο που ήταν προορισμένος να μετασχηματίσει την κοινωνία, ενάντια στον παραιοτισμό των κεφαλαιοκρατών. Με μικρό κόστος μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει μια τάξη εκμεταλλεόμενη και πλούσια σε δυνατότητες (η πλήρης απασχόληση ως δραστηριότητα) απέναντι σε μια τάξη εκμεταλλεύτρια χωρίς προοπτικές.

Αυτός είναι ο λόγος που πρέπει, στην ανάγκη, να χρησιμοποιήσουμε τον Μαρξ ενάντια στον εαυτό του, δηλαδή να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον Μαρξ που στοχεύει να βρει καινούριους δρόμους για ν' αναπτύξει τις θεωρίες του, ξεκινώντας από την κριτική της πολιτικής οικονομίας, ενάντια στον κλασικό θεωρητικό Μαρξ, όπως τον ενοούσαμε μέχρι σήμερα. Είναι γνωστό ότι αυτός δεν μπόρεσε ούτε να σταθεροποιήσει αυτή την επιχείρηση, η οποία, όσο

προχωρούσε την έρευνά του, τόσο του ξέφευγε προς τα εμπρός και ως προς τους στόχους της και ως προς το πεδίο εφαρμογής της. Η κριτική αποκάλυπτε το μέγεθος της δουλειάς που έπρεπε αυτός να επιτελέσει και την ανάγκη να εμβαθύνει το έργο του της υπόσκαψης. Το Γενάρη του 1845 ο Μαρξ σχεδιάζει μια *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, απαρνούμενος τη διανοητική κομπορρημοσύνη των νεαρών χεργελιανών, την αριστοκρατική τους σχέση με τις μάζες και την κοινωνική πραγματικότητα. Γι' αυτούς, η θεωρία δε βρίσκεται πάνω απ' αυτό που οφείλει να κριτικάρει. Ερευνώντας τους τρόπους που αυτή εφαρμόζεται στις κοινωνικές σχέσεις, μπορεί να παράγει γνώσεις ασυνήθιστες και προκλητικές. Η κριτική έχει ως στόχο έναν αναπροσανατολισμό των διανοητικών δραστηριοτήτων, έτσι ώστε να μην παραμένουν πια αιχμάλωτες της επανάληψης του στερεοτύπου, δηλαδή της αναπαραγωγής των δεδομένων κοινωνικών σχέσεων. Αυτή οφείλει να αποστασιοποιηθεί από το κοινωνικό γεγονός, όχι για να το αρνηθεί ή να το υποβαθμίσει, αλλά για να αποκαλύψει τη διττή του φύση (ή τη διττή του όψη), για την οποία μπορεί να πει κανείς ότι είναι ταυτόχρονα σχέση και απεικόνιση, σταθερότητα και κινητικότητα. Οι σχέσεις των υποκειμένων δεν εξαντλούνται στις απεικονίσεις που αυτά σχηματίζουν ως προς αυτές, όπως και οι απεικονίσεις δεν αντανακλούν πιστά τις κοινωνικές σχέσεις. Η κριτική, λοιπόν, πρέπει συνεχώς ν' ασχολείται μ' αυτό το παιχνίδι του «κρυφτού», μ' αυτό το ημίφως της εμπειρίας, μ' αυτή την απόσταση ανάμεσα στα δύο, όχι για να ισχυριστεί ότι θα βάλει εκεί τέλος, αλλά για να εισαγάγει αυτή την έννοια της απόστασης στις ίδιες τις κοινωνικές πρακτικές. Η διανοητική πορεία ανάπτυξης οφείλει επίσης να συνειδητοποιήσει την εγγραφή της μέσα στην κοινωνική πορεία ανάπτυξης, χωρίς να ισχυρίζεται ότι κατέχει το κλειδί της πραγματικότητας.

Η δουλειά της κριτικής δεν είναι, λοιπόν, μια δουλειά που στοχεύει σ' έναν εποπτικό έλεγχο (όπως στον Χέγκελ), αλλά μια δουλειά για ν' ανοίξει χώρους παρέμβασης και προβληματισμού πάνω στις σταθερές του κοινωνικού. Αυτό δεν είναι, φυσικά, δυνατόν παρά μόνο εάν η κριτική δεν αποφεύγει τις συγκρούσεις, αλλά αντιθέτως παίρνει υπόψη της τις αντιφατικές τους εκδηλώσεις για ν' αναδείξει τις βασικές γραμμές των αντιθέσεων ανάμεσα σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους, εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους. Μ' αυτή την έννοια, η θεωρητική κριτική πρακτική είναι, για τον Μαρξ, η καταστροφή της θετικότητας του κοινωνικού, του εκχυδαϊσμού των σχέσεων κυριαρχίας και καταπίεσης, της τρέχουσας αντίληψης για το προφανές πάνω σ' αυτές.

Είναι αυτονόητο ότι, μέσα σ' αυτό το πνεύμα, η κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια κριτική των οικονομικών θεωριών —στην περίπτωσή μας της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ως έργο της έχει πάνω απ' όλα να αναδείξει τις λογικές των απεικονίσεων που συνδέονται άρρηκτα με τις οικονομικές δραστηριότητες, δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στα αντικείμενα της κοινωνικής παραγωγής και τις ιδέες που σχηματίζουν τα υποκείμενα αυτής της παραγωγής γι' αυτά. Αναλύοντας τον κατηγορηματικό μηχανισμό της Πολιτικής Οικονομίας, ο Μαρξ δείχνει ήδη από τα *Οικονομικά χειρόγραφα* και τη *Συμβολή στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* ότι οι παραστάσεις των υποκειμένων είναι αναπόσπαστο τμήμα των αντικειμένων της οικονομίας και ότι αναπτύσσονται στον κοινωνικό χώρο στο μέτρο που παράγουν γνώσεις χρήσιμες για την παραγωγή εμπορευμάτων και κεφαλαίου, αλλά συμβάλλουν επίσης και στην οργάνωση της ενσωμάτωσης των συντελεστών της στη διαδικασία της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών. Οι ιδέ-

ες αυτές των υποκειμένων της παραγωγής, στηριζόμενες σε κοινωνικά αντικείμενα ξεκομμένα από τις προϋποθέσεις τους και σε δραστηριότητες ιδιωτικοποιημένες (όπως η προσωπική ανάληψη της εργατικής δύναμης), παράγουν ταυτόχρονα άγνοια και μια επίπλαστη φυσικότητα στη θέση του κοινωνικά καθορισμένου. Γίνονται «μορφές αντικειμενικής σκέψης», που λαμβάνουν υπόσταση μέσα από τη διακίνηση των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου, δηλαδή της κεφαλαιοκρατικής θεωρίας της αξίας. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας είναι συνεπώς η κριτική της θετικότητας του κεφαλαίου και των δραστηριοτήτων που συνδέονται μ' αυτό. Πράγμα που καταλήγει στο να πούμε ότι είναι βασικά η κριτική στη θετικότητα της οικονομίας και της αυτονόμησής της σε σχέση με τις άλλες πρακτικές. Δεν εξετάζει μόνο ιστορικά τις οικονομικές κατηγορίες, αλλά αποσαφηνίζει τις αρχές τους και τους κανόνες διαμόρφωσής τους, ξεκινώντας από τις καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις, πέρα από την ανάλυση της ανέλιξης του κεφαλαίου.

Δεν κινδυνεύει κανείς να διαφυσωθεί ισχυριζόμενος ότι οι συνέπειες απ' αυτή την τόσο αυστηρή, αλλά ταυτόχρονα και τόσο ευρεία αντίληψη της κριτικής της πολιτικής οικονομίας δεν έχουν τις περισσότερες φορές γίνει κατανοητές απ' αυτούς που θέλησαν να είναι οι συνεχιστές του Μαρξ. Έχουν όμως τεράστια σημασία: η κριτική της πολιτικής οικονομίας σε τελευταία ανάλυση δεν είναι παρά ένα στάδιο στην κριτική των κοινωνικών δραστηριοτήτων και των μορφών με τις οποίες εμφανίζονται. Εάν παρακολουθήσει κανείς, για παράδειγμα, την ανάπτυξη που κάνει ο Μαρξ στη μελέτη του πάνω στην εργατική δύναμη, θα δει καθαρά ότι οι μισθωτοί είναι υποχρεωμένοι να δεχτούν μια σειρά υποχρεωτικές προσαρμογές του τρόπου ζωής, δράσης και εκπαίδευσής τους, πριν μπορέσουν να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη στην αγορά. Πρέπει να οργανώσουν τη ζωή τους με τρόπο ορθολογικό, δηλαδή να συνειδητοποιήσουν τους εξαναγκασμούς, να υποταχτούν σε μια αυστηρή οργάνωση του χρόνου (χρόνος εργασίας, χρόνος μεταφοράς, χρόνος ανάπαυσης, χρόνος ψυχαγωγίας). Πρέπει να συνάψουν ορισμένο χαρακτήρα σχέσεων με τους συζύγους, την οικογένεια, τους συναδέλφους, τους γείτονές τους, σε σχέση πάντα μ' αυτή τη βασική επιταγή: να παράγουν και να αναπαράγονται με τη μόνη τους ιδιότητα ως εργατική δύναμη. Η ζωή των ατόμων είναι σημαδεμένη απ' αυτή τη λογική της αξιοποίησης και οι μορφές της ζωής (τα βιώματα, η καθημερινή πραγματικότητα) προσαρμόζονται στις μορφές της αξίας, δηλαδή στην κίνηση των «κοινωνικών αγαθών» (όπως το λέει ο Μαρξ) και στην κίνηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, όπως επίσης και στις μετατοπίσεις της κοινωνικής παραγωγής στο χώρο και το χρόνο. Συμβολικά, η ίδια η παραγωγή είναι διαποτισμένη από αυτή την πανταχού παρούσα δυναμική της αξίας, και αυτό ακόμα και όταν επιδιώκει άλλο πράγμα, πέρα από την αξιοποίηση υπό στενή έννοια. Πράγματι, οι σχέσεις των ανθρώπων με την αντικειμενικότητα, όπως και με την υποκειμενικότητα και δι-υποκειμενικότητά τους δεν μπορούν ποτέ να ξεφύγουν εντελώς από τη γοητεία της αξίας (φετιχισμός του εμπορεύματος και ορισμένων καταναλωτικών προτύπων) και από ορισμένη μορφή σχέσεων με τον κόσμο (κατοχή, ιδιοποίηση κ.λπ.) και με την κοινωνία (πεδίο αυτοεπιβεβαίωσης των υποκειμένων) που απορρέει απ' αυτό. Όταν βγει κανείς από τη σφαίρα των αξιολογικών κατηγοριών, διατηρεί ακέραια τη συνήθεια ή το καλούπι της, εκτιμώντας ή υποτιμώντας, δηλαδή τοποθετώντας τα πράγματα και τους ανθρώπους στην πράξη, σύμφωνα με τα στενά κριτήρια της διάκρισης ή της διαφοροποίησης.

Η κριτική της πολιτικής οικονομίας απέχει χιλιάδες μίλια από τον «οικονομισμό». Αυτό το συμπέρασμα επιβάλλεται μετά από μια έρευνα —έστω και επιπόλαια ή ανυποψίαστη— του μαρξιστικού έργου, το οποίο αναιρεί κάθε ιδέα αναγωγής του μετασχηματισμού της κοινωνίας σε οικονομικές μετατροπές ή στην αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας. Ο κομμουνισμός δεν είναι ούτε η σχεδιοποίηση ούτε η κρατικοποίηση ούτε η κρατική μισθωτή εργασία. Είναι στην πραγματικότητα οι συνθήκες της κοινωνικής πρακτικής και η ίδια η κοινωνική πρακτική. Απ' αυτή την άποψη οι σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας σε καθημερινή βάση, ιδιαίτερα παραγνωρισμένες από την πλειοψηφία των μαρξιστών, αποκτούν εξαιρετική σπουδαιότητα. Οι εργασιακές σχέσεις, οι σχέσεις στην αγορά δεν είναι πράγματι ανεξάρτητες από το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στα άτομα, τις ομάδες και τα φύλα. Είναι σωστό ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, τα φαινόμενα κυριαρχίας περνούν, πέρα από τους εξαναγκασμούς, πάνω στο σώμα και στο πνεύμα, από την κίνηση του κεφαλαίου (αυτό που θα ονόμαζε κανείς «συστημική» κυριαρχία). Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε, παράλληλα, ότι η υποταγή στις «αντικειμενικές» διαδικασίες της τεχνολογίας και τις ανώνυμες δυνάμεις καθιέρωσης του μέτρου της αξίας προϋποθέτει άτομα ήδη ενσωματωμένα σε ποικίλλα συστήματα πειθαρχίας και τοποθετημένα σε θέσεις εξάρτησης στο επίπεδο των στοιχειωδέστερων κοινωνικών σχέσεων. Είναι επειδή υπάρχει μια δυσανάλογη κατανομή εξουσιών μέσα στην οικογένεια, το σχολείο, την επιχείρηση που το κεφάλαιο μπορεί να επεκτείνει τον έλεγχό του πάνω σε όλη την κοινωνία. Κυριαρχία και εξουσίες δεν μπορούν και δεν είναι δυνατό να είναι εξωτερικές ως προς τις κοινωνικές σχέσεις. Απεναντίας, αποτελούν το συνεκτικό ιστό τους. Και εάν, όπως το έδειξε καλά ο Φουκώ, οι εξουσίες δεν είναι παρά όλο και πιο σπάνια εξουσίες θανάτου, εκδηλώνομενες ως εξουσίες πάνω στη ζωή, δεν παύουν παρόλα ταύτα να παράγουν διαρκή αποτελέσματα κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί να υπάρξει πραγματικός κοινωνικός μετασχηματισμός παρά μόνο εάν υπάρξει αποτελεσματικός μετασχηματισμός των σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας που είναι διασκορπισμένες μέσα στην κοινωνία.

Όμως, όταν τίθεται μ' αυτόν τον τρόπο το ζήτημα, αντιμετωπίζουμε άμεσα το κολοσσιαίο γεγονός του κράτους και του ρόλου του στην κοινωνία. Πράγματι, δεν πρέπει να το βλέπουμε σαν ένα είδος γιγαντιαίου οργανισμού που επιβάλλεται απ' έξω πάνω στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά σαν ένα σύνολο μηχανισμών κυριαρχίας που διαμορφώνονται πάνω στις εξουσίες τις εγγεγραμμένες στις κοινωνικές σχέσεις, των οποίων εξασφαλίζουν τη διατήρηση, το κράτος ασφαλίζει τις κοινωνικές σχέσεις στηριζόμενο σε μια συστηματική οργάνωση της βίας, η οποία ανέχεται ιδιωτικούς μηχανισμούς κυριαρχίας και απαγορεύει άλλους. Εξαγγέλει πάλι και πάλι τη νόμιμη βία (τη δική του και αυτή που παραχωρεί στις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες). Είναι, λοιπόν, μια καταπιεστική μηχανή που ξέρει να αμύνεται και να αναπαράγεται, όπως συχνά έχει υπογραμμίσει ο Μαρξ. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό, καθώς είναι επίσης χορηγός υπηρεσιών για ένα πλήθος κοινωνικών στρωμάτων. Φροντίζει τη δημόσια υγεία, την εκπαίδευση και την κατάρτιση, τις συγκοινωνίες και τις επικοινωνίες, θεσπίζει κανονισμούς που επιτρέπουν στα άτομα να προσαρμόζονται τα μεν προς τα δε κ.λπ. Με λίγα λόγια, οργανώνει κοινές δραστηριότητες και ορίζει τα πλαίσια μέσα στα οποία μπορούν ν' αναπτυχθούν παρά το βάρος των ιδιωτικών δραστηριοτήτων και είναι φανερό ότι καμιά σύγχρονη κοινωνία, όσο απλές δομές κι αν έχει, δεν μπορεί να

επιζηήσει χωρίς το κράτος. Πρέπει βέβαια να επιφυλαχθούμε να ισχυριστούμε ότι ενεργεί για το καλό όλων και ότι κάνει να βασιλεύει η δικαιοσύνη. Είναι, στην ουσία, ευνοϊκότερο για τους δυνατούς παρά για τους αδύνατους, περισσότερο διατεθειμένο να υπολογίσει τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών παρά των μισθωτών (εκτός από ορισμένες περιόδους) —αλλά αυτό δεν πρέπει να αποσιωπήσει το γεγονός ότι οι παρεμβάσεις του έχουν ως αποτέλεσμα τη λύση των προβλημάτων. Στη σκιά της κρατικής κυριαρχίας αναπτύσσεται στην πράξη η δραστηριότητα των γραφειοκρατικών θεσμών που χαρακτηρίζονται από την αποτελεσματικότητά τους και τη δυνατότητά τους (ως ένα σημείο) να χρησιμοποιήσουν ορθολογικά τα μέσα που διαθέτουν, για να αντισταθμίσουν τις κοινωνικές ανισότητες.

Σ' αυτό πρέπει να προσθέσουμε ότι μέσα στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας μπορεί να αντιπροσωπευθεί πολιτικά και να συμμετέχει λίγο πολύ άμεσα στους μηχανισμούς εξουσίας, όπως και στους γραφειοκρατικούς θεσμούς. Τα αποτελέσματα της κυριαρχίας μ' αυτό τον τρόπο μετριάζονται, ιδίως επειδή υπάρχει ένας ανταγωνισμός για την κατάκτηση των υψηλών θέσεων του κράτους και επειδή υπάρχει ακόμα αντιπαράθεση ως προς τους κρατικούς προσανατολισμούς. Αυτό δε σημαίνει ότι η δημοκρατική συμμετοχή είναι εκτεταμένη, ούτε ότι οι σχέσεις εξουσίας στην κοινωνία τροποποιούνται βασικά, αλλά εμφανίζεται, σε κλίμακα ασφαλώς περιορισμένη, μια πολιτική που σχηματίζεται έξω από την κρατική σφαίρα, δηλαδή που δεν εισπράττει υποχρεωτικά το κράτος. Αναμφιβήττητα αυτή η πολιτική παραμένει ακόμα ασαφής και βρισκείται, φυσικά, κάτω από αυστηρή επιτήρηση: τα όργανα εξουσίας δεν είναι διατεθειμένα να επιτρέψουν να τεθούν υπό αμφισβήτηση και προσπαθούν να διατηρούν τους γραφειοκρατικούς θεσμούς κάτω από το διαρκή έλεγχό τους. Όμως δεν μπορούμε να προσποιηθούμε ότι αντιπροσώπευση και πολιτικές αντιπροσώπευσης είναι ανύπαρκτες. Ο Μαξ της ώριμης ηλικίας έχει απόλυτη συνείδηση αυτού του γεγονότος και διστάζει για το δρόμο που πρέπει ν' ακολουθήσει. Άλλοτε τον βλέπουμε να ελπίζει ότι τα στοιχεία της δημοκρατικής πολιτικής που υπάρχουν σ' εμβρυακή κατάσταση μπορούν να εξελιχθούν, σε βαθμό που να επιτρέψουν ένα ειρηνικό μετασχηματισμό της κοινωνίας· άλλοτε να ισχυρίζεται ότι πρέπει να συντρίψουμε την κρατική μηχανή και να υποκαταστήσουμε τη δικτατορία της αστικής τάξης με τη δικτατορία του προλεταριάτου (πορεία εξάλειψης του κράτους). Κάνοντας αυτό όμως δε θέτει στον εαυτό του δύο βασικά ερωτήματα. Το πρώτο είναι αυτό των συνθηκών ανάπτυξης μιας πολιτικής ανεξάρτητης απ' αυτή που δικαιωματικά καρπούται το κράτος και πιο συγκεκριμένα των μέσων που αυτή η πολιτική μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να φθείρει τις καταπιεστικές εξουσίες μέσα στην κοινωνία και να χαλαρώσει τους δεσμούς τους με τα όργανα κυριαρχίας. Με μια λέξη, πρόκειται για τον προβληματισμό του πώς η πιθανώς δημοκρατική πολιτική θα μπορούσε να είναι κάτι περισσότερο από ένα επαναλαμβανόμενο αντιπροσωπευτικό παιχνίδι και πώς θα μπορούσε ν' απελευθερώσει τις ικανότητες για δράση που ως τώρα εμποδίζονται να εκδηλωθούν. Το δεύτερο ερώτημα είναι το ποια μέσα θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν, για να εξουδετερωθούν τα όργανα κυριαρχίας. Εάν για να κατακτηθεί ο έλεγχος του κράτους χρησιμοποιηθούν εργαλεία παρόμοια με εκείνα της κρατικής μηχανής (κινητοποίηση στρατιωτικού τύπου, για παράδειγμα), πηγαίνουμε, αντίθετα, σ' εκείνο που είναι ουσιαστικό: στην ανάπτυξη της πολιτικής δημοκρατίας. Επιπλέον, ξεκινώντας μια τέτοια πορεία, αποκλείει κανείς τη δυνατότητα να αφαιρέσει από τους μηχανι-

σμούς κυριαρχίας (παλαιά ή νέα δημιουργήματα) την προτεραιότητα σε σχέση με τους μηχανισμούς και τους θεσμούς κοινωνικών παροχών —προϋπόθεση του μετασχηματισμού και της ελαχιστοποίησης της οργανωμένης βίας μέσα στις κοινωνικές σχέσεις. Ο προβληματισμός σ' αυτόν τον τομέα πρέπει να προχωρήσει πιο μακριά και να μην πέσει στην παγίδα του φετιχισμού της έννοιας του κράτους, από την οποία και ο Μαρξ ο ίδιος δεν είχε εντελώς απαλλαγεί, παρότι ποτέ δεν υπερεκτίμησε την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας.

Ο κόσμος, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», απέχει μακριά από το να είναι ο κόσμος της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της ειρήνης, όπως πολύ γρήγορα το βεβαίωσαν πολλοί. Είναι μάλλον ένας κόσμος συστηματικής αταξίας, απανθρωπιάς και αποπροσανατολισμού. Δεν απαιτεί ιδίως το φιλελευθερισμό και το «αφήστε τα πράγματα να εξελιχθούν», «αυτό δεν έχει σημασία» μερικών μετα-μοντέρνων εκπροσώπων της διάνοησης, που εκτιμούν ως έκφραση ελευθερίας τον πολλαπλασιασμό ετερόκλητων και κακόφωνων διηγήσεων του κοινωνικού γίνεσθαι. Απαιτεί, αντίθετα, καινούριες εννοιολογικές προσπάθειες για να κατανοήσουμε αυτό που γίνεται και να μπορέσουμε να βρούμε τα μέσα να ενεργήσουμε. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, λοιπόν, υπάρχει και ένας αντίπαλος, που δεν πρέπει να φοβόμαστε να αντιμετωπίσουμε ανοιχτά, γιατί παρουσιάζεται κυρίως ως απαγόρευση να σκεφτούμε έναν κόσμο πέρα από την παρούσα κοινωνία. Μιλάμε εδώ για την παλαιά συνάθροιση πολιτικο-πολιτιστικών δοξασιών του αντιμαρξισμού. Έχει πολλά πρόσωπα, αλλά αυτή τη στιγμή εμφανίζεται ως η ιδεολογία της εγκατάλειψης, που εκτιμά τις καπιταλιστικές σχέσεις ως τις λιγότερο κακές κατά το δυνατόν, παρά τα καταστρεπτικά αποτελέσματά τους. Απορρίπτουν τον Μαρξ, τον ιστορικοποιούν ως τον άνθρωπο του 19ου αιώνα, καταγγέλλουν τα εγκλήματα αυτών που δηλώνουν οπαδοί του μέσα σ' ένα είδος φρενίτιδας, ψυχοκαταναγκαστικής επανάληψης, από το φόβο μήπως αυτό που αναφέρουν σαν νεκρό δεν είναι πράγματι νεκρό. Προφανώς, θα ήταν πράγματι πολύ φορτικό για τους αντι-μαρξιστές να ανακαλύψουν ότι ο ορίζοντας μιας ανθρωπότητας ειρηνικής, την οποία περιγράφουν ως ανέφικτη, θα μπορούσε να πλησιάζει και ότι τελικά θα μπορούσαμε ν' απαλλαγούμε από τη μακάβρια πομπή των χρηματιστηριακών αγορών και των τοπικών πολέμων. Ο αντι-μαρξισμός κατά βάθος είναι μια έμμονη σκέψη, ένας συνεχής εξορκισμός με αφορισμούς μέσω της πολιτικής και της διάνοησης των πιθανών κινδύνων ενός άλλου τρόπου ζωής. Όταν συνδέουν την ύπαρξή του και το πεπρωμένο του με την κυριαρχία και την καταπίεση, δε θέλουν κυρίως να δουν το παράλογο των λόγων που επικαλούνται.

Και δε θέλουν ακόμα να ειπωθεί ότι η καταστροφική συνέχιση της ιστορίας θα μπορούσε να διακοπεί. Αυτός είναι ο λόγος που η αγωνία του μαρξισμού, αυτού του εχθρού που έγινε τόσο προσιτός, μπορεί να είναι ένας καλός οiwνός, εάν το πνεύμα κριτικής κατορθώσει να αποφύγει την παγίδα για «μεγαλόστομες εξαγγελίες» ή «θεοδικίες» αιωνόβιες, οι οποίες υπόσχονται ότι θα δώσουν τα κλειδιά για ν' ανοίξει ένα λαμπρό μέλλον στην ανθρωπότητα. Η μεταμόρφωση της κοινωνίας θα γίνει από πολλές συγκεκριμένες αρνήσεις πολύ συγκεκριμένων δεινών. Θα είναι πολυδιάστατη και θα προέλθει από μυριάδες μεταλλάξεις στις πρακτικές και στις σχέσεις της κοινωνίας. Αλλιώς δε θα υπάρξει.

Μετάφραση: Λένα Χαραλαμποπούλου